

УДК 338.2

Юлія ВАШАЙ

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Резюме. Визначено сутність та основні складові фінансової безпеки держави. Охарактеризовано можливі внутрішні та зовнішні загрози фінансовій безпеці України, які слід враховувати при розробленні шляхів підвищення її рівня. Проаналізовано причини виникнення кризових явищ у фінансовому секторі Греції та Аргентини з метою запобігання дефолту в Україні. Проведено характеристику тих реформ, що заплановані Програмою економічних реформ Президента «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», а також здійснено аналіз їх впливу на безпеку фінансового сектора економіки. Систематизовано шляхи підвищення рівня фінансової безпеки в розрізі таких складових, як бюджетна, валютна, боргова, зовнішньоекономічна, грошово-кредитна безпека, безпека фондового та страхового ринків.

Ключові слова: фінансова безпека, економічна безпека, загрози, тіньова економіка, індикатори фінансової безпеки.

Yulia VASHAY

THE WAYS OF THE FINANCIAL SECURITY OF UKRAINE INCREASE AT THE PRESENT STAGE

Summary. The essence and the basic components of financial security are determined in the article. The list of factors that affect the financial security is provided by the author. The possible internal and external threats to the financial security of Ukraine, which should be considered while developing ways for increasing its level are described by the author. The reforms that are planned in the President Program of economic reforms "Prosperous Society, Competitive Economy, Effective State" are characterized and their impact on the financial sector security is analyzed. The ways to improve the level of financial security in such sections as fiscal security, monetary security, debt security, foreign trade security, monetary security, stock market security and insurance market security are systematized by the author. The reduction of the tax burden, improvement of the tax legislation, tax fairness which are planned in the President Program of economic reforms have been positively evaluated by the author. Implementation of these measures is essential and therefore requires real measures that will stimulate business activity, increase tax revenues to be undertaken. In the article the special attention is given to the state debt security of Ukraine. The causes of the financial crisis in Greece and Argentina are analyzed in order to avoid default in Ukraine. The ways of legalization of Ukrainian economy in the context of the President Program of economic reform are considered by the author. The main measures for overcoming the "shadow" schemes of wages payments used in the world are summarized in the article. The objectives of the National Bank of Ukraine needed to be done for improving the money market security and financial security in general are defined. The tasks of the stock market and the insurance market are provided in order to increase their level of security.

Key words: financial security, economic security, threats, shadow economy, indicators of the financial security.

Постановка проблеми. Важливість фінансової стабільності держави на сучасному етапі не викликає сумнівів. Світова фінансова криза 2008 – 2009 років є яскравим прикладом того, як крах фінансових ринків веде за собою неминучі кризові явища в реальному секторі економіки. Зважаючи на це, у контексті досліджень проблем економічної безпеки держави належне місце має бути відведене розгляду шляхів підтримки фінансової безпеки України на належному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних і практичних проблем дотримання фінансової безпеки присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як Л. Абалкін, І.Ф. Білько, В.В. Бурцев, З.С. Варналій, О.А. Гриценко, Б.В. Губський, М.М. Єрмошенко, Я.А. Жаліло, В.В. Кузьменко, О.Д. Ладюк, В.І. Мунтіян, Г.А. Пастернак-Таранушенко, В.А. Предборський, А.І. Сухоруков, В.К. Сенчагов, В.І. Шлемко, Н.М. Яценко. Велика увага, що приділяється зазначеному напрямку, свідчить про актуальність даної

проблематики і необхідність подальших досліджень, зважаючи на багатовекторність поняття, що розглядається.

Метою статті є ідентифікація внутрішніх та зовнішніх загроз фінансовій безпеці України та обґрунтування шляхів підвищення її рівня.

Виклад основного матеріалу. Фінансова безпека є досить широким і неоднозначним поняттям, яке викликає дещо різні підходи вчених до його трактування. Зарубіжні дослідники визначають фінансову безпеку як здатність країни управляти різними видами зовнішніх і внутрішніх ризиків у процесі фінансового розвитку з метою гарантування того, що її фінансовому суверенітету нічого не загрожує, фінансова система не порушена, фінансове багатство не втрачено і фінансова система функціонує нормально [1].

Із нашої точки зору, досить повно характеризує зміст фінансової безпеки держави визначення вітчизняного вченого М.М. Єрмошенка, який визначає фінансову безпеку як стан фінансової сфери держави, що характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарства та населення і в цілому – ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток [2, с. 33].

Економічна безпека держави в цілому і фінансова безпека зокрема безпосередньо залежить від економічної, політичної, культурної, соціальної систем, що склалися в суспільстві. Безліч факторів впливу на ці системи опосередковано впливають і на рівень фінансової безпеки. Окремі з факторів визначають національні інтереси держави, інші – виражають загрози економічній безпеці. Ґрунтовні дослідження й максимальне врахування їх дії дозволять створити достатній запас стійкості економічної системи.

Фінансова безпека має внутрішні складові, серед яких бюджетна, боргова, валютна, грошово-кредитна, зовнішньоекономічна, безпека страхового та фондового ринків.

Безпека фінансового сектора в розрізі її складових залежить як від економічної активності, збалансованості доходів і витрат суб'єктів господарювання та населення, так і від державної політики в бюджетній, податковій, грошово-кредитній та інших сферах, що обслуговують фінансові потоки в державі. Комплексна дія зазначених факторів визначає стан складових економічної безпеки реального та фінансового сектора, аналіз яких дозволяє виявити шляхи уникнення загроз та напрямки діяльності держави для забезпечення дотримання національних економічних інтересів.

Серед внутрішніх загроз фінансовій безпеці України можна виділити такі:

- недосконала фінансово-бюджетна система, неефективність системи контролю за витратами бюджетних коштів, невчасне прийняття Державного бюджету;
- непродумана грошово-кредитна політика держави;
- неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків;
- надмірний дефіцит Державного бюджету та переважно емісійне його покриття;
- зростання «тіньової» економіки, посилення її криміналізації;
- необґрунтоване зростання цін на споживчому ринку, відсутність паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію;
- істотна виснаженість ключових джерел фінансових ресурсів – прибутку суб'єктів господарювання, доходів бюджетів усіх рівнів, амортизаційних відрахувань, ресурсів цільових фондів та ін.;
- нелегальний вивіз з України капіталу, переховування валютних коштів за кордоном;
- недостатній державний контроль за здійсненням експорту та імпорту;

– нерозвиненість сучасної інфраструктури підтримки конкурентоспроможності українського експорту.

До зовнішніх загроз фінансової безпеки в Україні належать:

- нерозвиненість сучасної фінансової інфраструктури;
- зростання зовнішньої заборгованості;
- нераціональне використання іноземних кредитів;
- нерегульований приплив в Україну іноземного капіталу та надання йому переваги порівняно з вітчизняним;
- надмірна відкритість економіки України, невважена лібералізація зовнішньоекономічної діяльності;
- відсутність експортно-імпоротної збалансованості.

Кожна із наведених загроз має різносторонній вплив на економічну безпеку і її нейтралізація може здійснюватися різними методами, які дають різний ефект.

З метою відновлення економічного зростання й модернізації економіки України на виконання поставленого Президентом України завдання розроблена Програма економічних реформ на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [3].

Реалізація завдань та послідовне виконання запланованих етапів діяльності матиме також вагомий вплив на підвищення рівня економічної безпеки держави. Щодо зазначених реформ у цілому слід зазначити, що вони мають комплексний характер і торкаються практично всіх сфер діяльності як в реальному, так і фінансовому секторі.

На рівень бюджетної безпеки згідно із Програмою [3], матимуть вплив заходи, пов'язані з реформуванням податкової та бюджетної систем. Зокрема, позитивним вважаємо задеклароване в Програмі зниження рівня податкового навантаження, удосконалення податкового законодавства, забезпечення справедливості оподаткування. Реалізація зазначених заходів має вкрай важливе значення і тому потребує здійснення реальних заходів, що дозволить стимулювати підприємницьку активність, збільшити податкові надходження до бюджету. Це матиме вплив не лише на стан фінансової безпеки держави, але й на виробничу та соціальну.

Заплановане посилення фінансової і фіскальної дисциплін, підвищення ефективності й прозорості державних фінансів, стабілізація бюджету дозволить оптимізувати державні видатки, що, у свою чергу, впливає на рівень дефіциту та державного боргу. А це є одним із ключових індикаторів бюджетної безпеки.

Окремої уваги потребує управління зовнішнім боргом. Перевищення порогових значень індикаторів, що характеризують зовнішній борг України, знайшло своє відображення також у міжнародних рейтингах. Агентство Bloomberg у лютому 2012 року заявило, що «Уряд України продовжує переговори з МВФ про фінансову допомогу, а також з Росією про зниження вартості газу – дискусії на відповідну тему вже двічі з 2006 року призводили до переривання транзиту вуглеводнів до Європи. Ці чинники посилили побоювання інвесторів щодо того, чи зможе Україна в цьому році впоратися із зовнішнім боргом. Серед тих країн, за якими спостерігає Bloomberg, для України найвірогідніший дефолт (за винятком, зрозуміло, Греції)» [4].

Разом із тим уряд країни заявляє про те, що Україні не загрожує можливість дефолту навіть у випадку, коли вона не отримає черговий транш кредитів від МВФ [5].

Вітчизняний аналітик Назар Холод [6] досить ґрунтовно провів дослідження стану та динаміки кредитного рейтингу України, у тому числі в порівнянні із Грецією – країною з найвищою ймовірністю дефолту. Зокрема, станом на 27 лютого 2012 року рівень кредитних дефолтних свопів для Греції становив 16824 базових пункти. Вищий його рівень означає вищу ймовірність банкрутства. У цей же час аналогічний показник для України становить 783

базових пункти. Як підсумовує аналітик, Україна справді є другою в кредитному рейтингу Bloomberg за ймовірністю дефолту, проте на даний час така загроза низька.

В умовах відсутності прогресу у переговорах МВФ та недовіри іноземних кредиторів фінансувати борги стає дедалі важче, тому відновлення співпраці з МВФ є дуже важливим для українського уряду. Однак наразі уряд не готовий виконати вимоги МВФ, а відтак не можна сподіватися на відновлення програми співпраці у найближчому майбутньому [6].

У контексті боргової безпеки доцільно розглянути причини дефолтів окремих країн світу, що мали місце останнім часом. Найяскравішим прикладом є досвід Греції, яку світові рейтингові агентства ставлять на перше місце в рейтингу за ймовірністю банкрутства. Вперше економічні проблеми в Греції позначилися в 2009 році, коли дефіцит бюджету перевищив 13 % сукупного ВВП країни. При цьому загальний борг держави перетнув критичну межу в 300 млрд. євро. Такі причини поставили економіку Греції на грань дефолту. Тоді ситуацію допоміг виправити строковий кредит в 110 млрд. євро від ЄС і МВФ. Керівництво країни, в свою чергу, пішло на ряд непопулярних у народі заходів, покликаних скоротити витрати й підвищити доходи бюджету [7]. Серед причин кризи називають накопичення швидкими темпами зовнішньої заборгованості за рахунок кредитів ЄС та їх «проїдання» – підвищення соціальних виплат [8].

Порівнюючи економічну ситуацію в Україні, на кінець 2010 року дефіцит державного бюджету становив 5,9 %. У 2011 році рівень валового зовнішнього боргу України зменшився до 76.6 % від ВВП порівняно з 85.0 % на початок року і на 1 січня 2012 року становив 126.2 млрд. дол. США [9].

У 2000 – 2001 році Аргентина пережила дефолт. Серед основних його причин виділяють [10, с. 181 – 182; 11]: монетаристські реформи, під час яких була приватизована державна власність і введена прив'язка національної валюти до долара США; звільнення іноземних інвесторів від податків, що призводило до втрати прибутків; неконкурентоспроможність аргентинських товарів у зв'язку із прив'язкою курсу до долара; непродумана бюджетна політика із високим рівнем оплати праці в державному секторі; виникнення бюджетного дефіциту й зростання державного боргу у зв'язку з наведеними вище причинами; високий рівень корупції.

Аналізуючи передумови дефолтів, розглянутих вище, зазначимо, що окремі подібні тенденції прослідковуються і в Україні, що спричиняє вагомі загрози економічній безпеці. Підвищення соціальних виплат за умови високого рівня зовнішньої заборгованості має спільні риси з діями урядів Греції та Аргентини.

Серед причин кризи в Аргентині виділяють, зокрема, і високий рівень корупції. Розглядаючи його вплив вже на економіку України, доцільно також звернутись і до проблеми тінізації економіки, яка є важливою загрозою фінансовій безпеці України. У зв'язку з цим доцільно визначити можливі напрямки детінізації економіки, пріоритетами якої у контексті реалізації програми економічних реформ є:

- детінізація фінансових потоків (запровадження єдиного державного реєстру виданих векселів та забезпечення доступу до нього державних органів; вивчення правомірності та доцільності здійснення операцій з купівлі-продажу векселів страховиками; доповнення вимог щодо формування статутного капіталу компаній; внесення змін до законодавчих актів щодо підвищення вимог до емітентів цінних паперів);
- легалізація ринку праці (перерозподіл обсягів страхових внесків між працівником та роботодавцем; запровадження «періоду очікування» для осіб, які не сплачували страхові внески до пенсійної системи; посилення зв'язку між фактично сплаченими страховими внесками та розміром пенсійного забезпечення; посилення відповідальності за ухилення від сплати податків і страхових внесків та покращення їх адміністрування);

- детінізація земельних відносин (зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення (за умов завершення інвентаризації земель і формування кадастрово-реєстраційної системи); забезпечення прозорості діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування щодо прийняття рішень про передавання у власність або користування земельних ділянок державної та комунальної власності; забезпечення вільного доступу фізичних і юридичних осіб до інформації про вільні земельні ділянки та генеральні плани населених пунктів; вдосконалення нормативних актів з інвентаризації земель; спрощення процедур передавання у власність або оренду земельних ділянок промисловості, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що перебувають у власності фізичних або юридичних осіб) [12, с. 24 – 30].

Серед основних заходів щодо подолання «тіньових» схем виплати заробітної плати, що застосовуються у світовій практиці, є: посилення державного контролю та податкової дисципліни; пошук нових підходів до оцінювання доказів невиконання обов'язків податкового агента; спрощення процедури притягування до податкової відповідальності податкових агентів (платників податків); відстеження на мікрорівні динаміки податкового коефіцієнта; пошук збільшення легальних доходів у державному секторі економіки; посилення агітаційно-роз'яснювальної роботи серед працездатного населення (через пресу, телебачення, профспілки) щодо негативних наслідків заробітної плати в «конвертах»; створення умов для розвитку чесної конкуренції, підтримка роботодавців [13].

Для припинення окремих тіньових схем і обмеження тіньової економіки на сучасному етапі також пропонується ряд заходів, зокрема:

- реформування національної системи фінансового контролю за здійсненням протизаконної діяльності у напрямі розроблення конкретних інструментів обмеження тіньових систем перерозподілу фінансових ресурсів за кожним конкретним випадком;
- формування спеціального реєстру та загального переліку декларацій із заявленими до відшкодування сумами ПДВ, які вважаються сумнівними;
- застосування мінімальних цін на високоліквідні імпорتنі товари (передусім підакцизні) для розрахунків і сплати податків; створення інституту представників митної та податкової служби в зарубіжних країнах (для обміну інформацією про оподаткування зовнішньоекономічної діяльності українських суб'єктів підприємництва);
- запровадження моніторингу за внутріфірмовими цінами в межах холдингових компаній;
- застосування змін в організаційній структурі державних холдингових компаній [14, с. 152].

Розглянемо також шляхи підвищення рівня безпеки у розрізі інших складових.

Індикаторами валютної безпеки, відповідно до Методики розрахунку рівня економічної безпеки [15], є темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), валові міжнародні резерви України. З огляду на це, вдала реалізація завдань, запланованих у Програмі, сприятиме підвищенню рівня валютної безпеки. Проте забезпечення низького рівня інфляції потребує цілого комплексу заходів грошово-кредитної політики.

Щодо грошово-кредитної політики, то Програмою передбачено забезпечення низького рівня інфляції та гнучкого валютного курсу; збільшення рівня капіталізації фінансової системи; обсягу надання фінансових послуг; зниження частки проблемних активів у загальному портфелі активів банків та інших фінансових установ; забезпечення щорічного підвищення капіталізації й обсягу торгів організованого фондового ринку. Такі завдання вимагають конкретних заходів, що здійснюються планомірно та помірковано.

Попри те, що головні рушії останньої економічної та фінансової кризи містилися поза

монетарною сферою, саме монетарні засоби та методи відігравали одну з провідних ролей у стратегії й тактиці подолання кризових явищ [16, с. 4].

Нагальними завданнями для НБУ на сучасному етапі є стабілізація та зміцнення довіри до банківської системи, збільшення капіталізації та скорочення кількості комерційних банків, створення різноманітних грошових фондів для стабілізації курсу, страхування вкладів, страхування та стабілізації банківської системи [17; 18, с. 228].

Щодо безпеки страхового ринку, то експерти виділяють такі негативні тенденції у 2010 – 2011 рр.:

- істотне переформатування регіональних страхових ринків через те, що клієнти будуть переходити із дрібних компаній у крупніші;
- зниження платоспроможного попиту на страхові послуги, включаючи скорочення бази для реалізації обов'язкових видів страхування;
- монополізація ринку шляхом придбання та поглинання крупними страховими компаніями дрібних. У більш виграшному становищі будуть міжнародні компанії, що мають досвід роботи в різних країнах, наявний достатній фінансовий ресурс для покриття негативних балансів своїх підрозділів в Україні;
- зменшення капіталізації та погіршення фінансового стану, що призведе до ліквідації страхових компаній, які невірно будували тарифну та перестраховальну політику;
- через прив'язування вартості запчастин до транспортних засобів до курсу долара рівень виплат страхових відшкодувань зросте на 20 – 35 %, що негативно вплине на фінансовий стан страховиків [19].

На страховому ринку Програмою заплановано підвищення рівня капіталізації страхових компаній, запровадження принципів страхового нагляду відповідно до стандартів Міжнародної асоціації органів страхового нагляду й створення системи гарантування страхових виплат за договорами страхування життя.

Потребує значної уваги також підвищення безпеки фондового ринку.

Для вирішення проблемних питань і стимулювання подальшого розвитку ринку Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку було розроблено проект розвитку фондового ринку на 2011 – 2015 роки, в якому окреслені такі завдання: збільшення капіталізації, ліквідності та прозорості фондового ринку; удосконалення ринкової інфраструктури та забезпечення її надійного й ефективного функціонування; удосконалення механізмів державного регулювання, нагляду на фондовому ринку та захисту прав інвесторів; стимулювання подальшого розвитку фондового ринку України [20].

У свою чергу, Програмою економічних реформ на фондовому ринку передбачено поліпшити координацію діяльності регуляторних органів фінансового сектора з метою моніторингу системних фінансових ризиків і вироблення погодженої стратегії й тактики регулювання фінансових ринків; посилити жорсткість вимог до управління ризиками, прозорість діяльності; створити єдину систему депозитарного обліку цінних паперів; впорядкувати розрахунки біржового курсу цінних паперів; стимулювати збільшення обсягів операцій на організованому сегменті фондового ринку [3]. Реалізація зазначених заходів дозволить забезпечити відповідність індикаторів безпеки фондового ринку їх нормативним значенням.

Висновки. Реалізація визначених заходів власне потребує збалансування і комплексної взаємодії всіх гілок влади та суб'єктів господарювання. Як бачимо, позитивні результати здійснення даних заходів не лише дозволять підвищити рівень економічної безпеки, але й досягти економічного зростання країни.

Conclusions. The implementation of the identified measures needs balancing and complex

interaction of all branches of government and business entities. As can be seen, the positive results of these activities will allow not only to increase the level of economic security, but also to achieve economic growth.

Використана література

1. Yong Jiang. Financial Security Is at the Heart of National Economic Security / Yong Jiang // English Edition of Qiushi Journal. – Vol.1 No.1, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://english.qstheory.cn/international/201109/t20110924_112469.htm.
2. Єрмошенко, М.М. Фінансова безпека держави [Текст] / М.М. Єрмошенко. – К.: 2001. – 350 с.
3. Програма економічних реформ Президента України на 2010–2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf
4. Офіційний сайт Bloomberg [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bloomberg.com/>
5. Україне не грозит дефолт даже без кредита МВФ – АП [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/business/economics/1319223-ukraine-ne-grozit-defolt-dazhe-bez-kredita-mvf-ap>
6. Холод, Н. Дефолт Україні не загрожує, але ситуація із виплатою зовнішнього боргу залишається складною / Н. Холод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://independent.academia.edu/NazarKholod/Papers/1490725/>
7. Кризис в Греции 2011: причины, массовые беспорядки, перспективы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vigivanie.com/svezhie-novosti/299-ekonomicheskij-krizis-v-gretsii-2011.html>
8. Костян, И. Причины долгового кризиса в Греции / И. Костян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.proza.ru/2012/03/16/1650>
9. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.
10. Кортес-Конде, Р. Экономический кризис в Аргентине: причины и последствия [Текст] / Р. Кортес-Конде // Экономическая история. Обзорение; под ред. Л.И. Бородинки. – Вып. 10. М.: – 2005. – С. 180 – 182.
11. Трофимов, Г. Аргентинский крах повторение пройденного? [Текст] / Г. Трофимов // Институт финансовых исследований. – 2002. – 14 февраля.
12. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання [Текст]. – К.: НІСД, 2011. – 31 с.
13. Інформаційна записка. Напрями детінізації економіки України, подолання прихованої зайнятості та отримання заробітної плати в «конвертах» [Текст] // Державна установа науково-дослідний інститут соціально-трудова відносин (ДУ НДІ СТВ). – Луганськ, 2010.
14. Сидоренко, С.Т. Детінізація економіки та легалізація капіталу в Україні [Текст] / С.Т. Сидоренко // Інноваційна економіка. – 2011. – №2. – С. 150 – 154.
15. Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки: наказ Міністерства економіки України 02.03.2007 № 60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0>
16. Щербакова, О. Перспективи грошово-кредитної політики на етапі посткризового відновлення економіки України [Текст] / О. Щербакова // Вісник НБУ. – 2011. – С. 4 – 8.
17. Про Національний банк України: закон України від 20.05.1999 № 679-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/679-14
18. Безнощенко, М. Еволюція грошово-кредитної політики України та перспективи переходу на режим таргетування інфляції [Текст] / М. Безнощенко // Дослідження міжнародної економіки: зб. наук. пр. — К.: ІСЕМВ НАН України. – 2011. – № 2 (67). – С. 223 – 234.
19. Шуригіна, Н.Ю. Державні заходи щодо виходу страхового ринку України з кризового стану. // Н.Ю. Шуригіна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/>
20. Розвиток ринку. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nssmc.gov.ua/fund/development>